

**Роль етнічного чинника
в міжконфесійних стосунках у Західній Україні
напередодні німецько-радянської війни**

Етноконфесійна строкатість західноукраїнського регіону, політика урядів II Речі Посполитої, Чехословаччини та Угорщини створювали підґрунтя для антагонізмів у національній та релігійній сферах. Особливу роль у цих процесах відігравали Православна і Греко-католицька церкви. Практично все населення Західної Волині й близько 28 тис. осіб у Східній Галичині (станом на 1934 р.) сповідували православ'я. З Православною церквою значна частина української громадськості пов'язувала надії на ефективну протидію окатоличенню та ополяченню. Але до того, щоб стати одним з вирішальних елементів національної самоідентифікації української меншини у Польщі, не готова була сама Православна церква, більшість духовенства якої дотримувалося проросійської орієнтації. Релігійна література та проповіді російською мовою, богослужіння церковнослов'янською не сприяли тому, щоб православ'я взяло на себе функцію консолідаційного чинника українства.

Та все ж у надрах Православної церкви поволі розгортався рух за її українізацію, який у 20—30-ті роки охопив Волинь, Холмщину, Підляшшя. Ця тенденція певною мірою збігалася з виразно антиро-

сійською позицією польської верхівки та її бажанням звільнити Православну церкву з-під впливу Москви.

Зі згоди Вселенського патріарха 1925 р. Православна церква у Польщі проголосила автокефалію, хоча матірня церква — Російська православна — не визнала канонічним цей статус*. Після того, як творця Автокефальної православної церкви у Польщі (АПЦП) митрополита Юрія Ярошевського вбив фанатик, який мстився за відрив від РПЦ, митрополитом АПЦП обрали Діонісія Валединського. Хоча новий першоієрарх прихильно ставився до українців, йому доводилося балансувати між польською адміністрацією і проросійською частиною кліру. Аналізуючи ситуацію, що склалася всередині АПЦП, український політичний діяч та історик Д. Дорошенко писав: “Треба пригадати, що православне духовенство на Волині й на Холмщині складалося здебільшого з елементів змосковщених, що пройшли школу митрополитів Антонія й Євлогія, які виховувалися в душі ідей Почаївської лаври, коли там верховодили і задавали тон цілій церковній політиці на Волині й Холмщині відомі агітатори Іліодор і Віталій. Часи української державності й революції проминули для нього наче безслідно, й, опинившись під “твердою” польською владою, воно мріяло про поворот “добрих старих часів”, принаймні в своїй вузькій церковній сфері. Український елемент, представлений переважно молодими священиками або емігрантами, був спочатку дуже слабкий. Цілий єпископат (з ієрархів) складався виключно з росіян, так само як і центральна управа — митрополича консисторія. Духовенство міське теж було російське й перебувало під впливом своїх російських парафіян — решток колишньої російської бюрократії або людей вільних професій, що залишилися в Польщі. В російських руках залишилася і єдина середня школа, духовна семінарія в Крем’янці (так само, як і друга семінарія — у Вільні). Характеризуючи українську течію в Православній церкві, Д. Дорошенко вказує, що її спочатку репрезентувала нечисленна група інтелігенції, емігрантів та духовенства. Не маючи впливу в церковному керівництві, вони почали активну діяльність “знизу”²³¹.

Усвідомлюючи необхідність змін, керівництво АПЦП пішло на певні поступки: Священний Синод 1924 року дозволив уживати українську мову в ході богослужінь, виголошувати проповіді та читати Святе Письмо українською мовою. Однак втілення цих рішень у життя зустріло спротив проросійської частини духовенства. Натомість у середовищі української інтелігенції зростала кількість прихильників українізації церкви, а також створення окремої православної єпархії на Волині та Поліссі на чолі з українським архієреєм. У червні 1927 р. вони провели церковний з’їзд, на що Священний Синод скликав у Почаєві альтернативне зібрання, учасники якого висловилися проти українізації церковного життя²³².

Польські правлячі кола підтримали українізаційні ініціативи в АПЦП, що викликало загострення суперечностей в її середовищі. Урядові чинники долучилися до кадрових змін. Так, митрополита Діонісія усунули від виконання обов'язків керівника Волинської кафедри, яку посів Олексій (Громадський). Послідовний апологет українізації Іван Власовський став секретарем Волинської консисторії. Ще до того, у 1932 р., висвячено в єпископи Полікарпа (Сікорського), якого призначено вікарієм до Луцька. З цього часу тиск на проросійськи орієнтованих священиків, серед яких особливою непоступливістю вирізнявся популярний на Волині єпископ Симон (Івановський), ще більше посилювався.

Інколи дії прихильників негайної українізації Православної церкви набували демонстративно-радикальних форм. Виступи проти зросійщення православ'я набували особистісного забарвлення, переносилися на шпальти періодичної преси і набували широкого відлуння в суспільстві. До таких належали вересневі події 1933 р., що мали місце в Почаївській лаврі. Газета "Діло" вмістила про них таку інформацію: "Коли 10 вересня в Почаєві закінчилося богослужіння і рушила процесія з прахом Св. Йови, на дзвіниці Лаври всі раптом побачили кількадеметровий жовто-блакитний прапор, і з грудей багатьох присутніх вирвалося: "Слава, слава!". Молодь, що заповнила алею від Собору до архієпископського будинку, почала вигукувати: "Геть русифікаторську політику і московських ієрархів в українській православній церкві!", "Запровадимо українського єпископа для Волині та українську мову богослужіння!", "Розпочнемо відродження українських традицій у церкві православній, здійснимо устрій соборний у церкві!". Під окрики "Геть!" процесія пройшла до архієрейського будинку, під вікнами якого продефілювали учасники маніфестації. Після цього вони влаштували мітинг, на якому з критикою існуючого ладу в церкві виступили посли Сейму Бура, Скрипник, Серафимович і сенатор Гловацький. Учасники мітингу прийняли ухвалу такого змісту: "Ми, православні українці з різних сіл та міст Волинського воєводства, зібравшись з усіх кінців Волині в Почаєві в день Св. Йови Почаївського 10 вересня 1933 р. на вічі, стверджуємо, що: 1) українському народу в православній церкві в Польщі діється кривда, зневага; 2) влада церковна не задовольняє бажань і потреб церковно-релігійного життя української пастви; 3) московське, вороже нашому народу керівництво панує, як і раніше, у всіх церковних інституціях та митрополичій пресі; 4) Св. Синод не зважає на прохання українського православного населення, що останніми днями особливо виявлялось у ставленні Св. Синоду до меморіалу Товариства ім. Петра Могили про потреби Православної церкви". Автори резолюції закликали архієреїв АПЦП зважати на згубність "проросійсь-

кого й антинародного курсу”, “моральний розклад, безладдя й занепад”, що мали місце в житті церкви²³³.

Справу українізації православ'я підтримувала наддніпрянська еміграція, діячі та учасники Української революції 1917— 1921 рр. І. Огієнко, В. Біднов, О. Лотоцький, який у 1928 р. став професором православного теологічного факультету Варшавського університету і директором Українського наукового інституту, організував переклад богослужбових книг українською мовою. Спеціальна комісія УНІ переклала з давньоєврейської та грецької мов “Часослов”, “Псалтир”, дві літургії, чин охрещення, шлюбу й похорону “Октоїх”. На чолі комісії стояв митрополит Діонісій, тому апробовані ним переклади було запроваджено до вжитку в православних приходах Польщі.

Незалежно від названої комісії над перекладом богослужбових книг працював І. Огієнко²³⁴.

Незважаючи на загалом антиукраїнську політику польського уряду, Православна церква мала автокефальний статус, в той час, коли УАПЦ В. Липківського на території Української РСР була розпущена, а її провідні діячі заарештовані й фізично знищені.

На 1938 р. під омофором АПЦП діяло 1624 парафії, 9 чоловічих і 5 жіночих монастирів, об'єднаних у 5 єпархій: Варшавську (на чолі з митрополитом Діонісієм), Волинську (архієп. Олексій Громадський), Поліську (архієп. Олександр Іноземцев), Віленську (архієп. Феодосій), Гродненську (архієп. Сава Советов). Згідно з декретом президента Польської республіки (листопад 1938 р.), АПЦП змінила назву на Польську автокефальну православну церкву (ПАПЦ)²³⁵.

Наявність розгалуженої мережі політичних і громадських організацій, власної преси надавала резонансу та особливого звучання будь-яким тертям між українською та російською спільнотами в Польщі. Як приклад можна навести гостру полеміку з приводу увічнення пам'яті жертв Талергофу — табору для російських військовополонених періоду Першої світової війни. Глорифікуючи Талергоф, російський табір відмовляв українцям у праві брати участь в урочистостях, оскільки ті з них, які мешкали в межах Австро-Угорської імперії, воювали проти Росії. Однак у Талергофі перебувало чимало бранців з Наддніпрянської України, і це, на думку української громадськості, зобов'язувало її відзначати подію.

Задовго до т. зв. Талергофського з'їзду в пресі з'явилися публікації зі взаємними звинуваченнями і претензіями. Тривожні нотки занепокоєності з приводу “Русофільських акцій” звучали в статтях часописів “Новий час”, “Діло”, “Наш прапор”, “Пролом” та інших. В одній з передовиць “Нашого прапору” з приводу запланованого російськими силами форуму зазначалося, що часопис “не писав би про ту акцію москвофільських недобитків, якби не конечність застереження

широких несвідомих мас від участі в антиукраїнській демонстрації”. “Москвофільство, — наголошував автор матеріалу, — є ганьба українського народу і повинно зникнути раз і назавжди з народного організму. Одна з головних причин його існування є недостатня організація людної по всіх повітах, а крім того, легковаження москвофільства з боку українців”. У статті містився заклик до наполегливої національно-освідомчої роботи в селах серед української могоди²³⁶.

Власне бачення проблеми подав уніатський офіціоз “Мета”. «Вираз “Талергоф”, — зазначалося у статті “Трагедія Талергофа” (27 травня 1934 р.), — зазнав значних змін з часу великої війни і став символом трагедії українського народу. В той час, коли вирішувалася його доля, він не мав окресленої політичної концепції, ані тез плану здобуття політичної незалежності. Темний бік слова “Талергоф” є те, що сталося воно випробуваням серед боротьби українських політичних намагань. Зазвичай те слово експлуатується як галицький москвофільзм, який, втративши політичний сенс, шукає власного богатирського пафосу. Звичайно, провідники москвофільства стояли перед дилемою: самоліквідація чи опертя об нову ідеологічну підставу. Ту підставу прагнуть знайти в трагічному талергофському епізоді». Автор публікації вважав недоцільним легковажне ставлення до москвофільського руху і радив українцям найширшу участь у талергофських урочистостях, вчинити богослужіння і тим самим “вибити найсильніший козир з рук москвофілів”²³⁷.

31 травня на Личаківському цвинтарі Львова в урочистостях взяло участь понад 4 тис. громадян, частина яких прибула з Лемківщини. Вулицями міста пройшли православна, а потім — греко-католицька процесії.

На “Талергофському з’їзді” виступив голова Союзу російських організацій у Польщі, посол Сейму Пимонов, який, зокрема, сказав: “Талергоф — то символ нашої народної волі. Той символ свідчить, що нема в світі сили, яка зуміла б знищити стихію, вічну й безмежну волю до життя російського народу. Перед тим символом однаково згинають коліна всі племена й гілки великого російського народу, але й приятелі й вороги вбачають у тому символі вічну правду, що була, є і буде з російським народом”²³⁸.

Ситуацію загострювало те, що російські кола не хотіли рахуватися не лише з державницькими прагненнями українців, але й ігнорували й зневажали їх суверенне право бути самодостатнім, повноправним членом європейської спільноти народів. Так, російськомовний часопис “Наше время” помістив на своїх шпальтах зізнання голови Російського національного об’єднання барона В. Штейгена, які відзеркалювали позицію російської політичної еміграції щодо українців. Керівник РНО вважав, що “невідвратною проблемою” стало

“внесення ясності до т. зв. українського питання. Російська меншість, яка сама боронить право самовизначення за формулою, що росіянином є той, хто себе таким визнає, визнає рівним чином таке ж право для інших народів. Власне для того ми повинні рахуватись з фактом, що частина людей означає себе як український народ. Але, визнаючи цей факт, ми одночасно твердимо, що таке явище згідно історичної правди приналежності тієї людності до кореня загальноросійського не суперечить тому, що той відлам має свої натуральні місцеві характерні мовні, звичаєві та інші особливості. Беручи до уваги ці зауваження, висуваємо таку тезу: не боротьба з українством як з окремим народом, а боротьба з його тяжінням до відриву від загальноросійського коріння і взагалі від усього, що є російським. До розвитку такого відособлення, на нещастя, спричиняються не тільки люди, які стоять на ґрунті самостановлення народу, але й особи, що стоять на загальноросійській платформі, які не відрізняють народних особливостей від прагнення непідлеглості” (суверенітету, незалежності. — *Авт.*). З приводу ситуації, що склалася в АПЦП, В. Штейген зазначав: “Не треба забувати, що Автокефалія нашої Церкви є лише зовнішня поволока (наліт. — *Авт.*), якій повинен відповідати внутрішній автокефальний зміст, тобто істинне самоврядування церкви, згідне з її канонами і державною конституцією”. Отже, й автокефальний статус Православної церкви у Польщі українці й росіяни трактували по-різному²³⁹.

Українсько-російське протистояння простежувалося і по лінії Греко-католицької церкви на Лемківщині. Сильні проросійські настрої у поєднанні з прагненням правих польських кіл денационалізувати мешканців цього регіону зустріли спротив українства. Газета “Нова Зоря” (24 вересня 1933 р.) назвала спроби деукраїнізації Лемківщини “дезінфекцією”, зауважуючи, що деякі діячі намагалися зробити з лемка спочатку “поляко-роса”, а потім 100%-го “поляка”. Як приклад зусиль проросійських кіл наводилися таємні збори москвофілів у Горлиці, на яких обговорювалося впровадження лемківських абетки та букваря замість українських, переслідування українських “Просвіт”, прагнення витіснити українських учителів з Ясельського і Горлицького повітів, антиукраїнська налаштованість російськомовної преси. Єдиний часопис “Земля і Воля”, який намагався зважено висвітлювати події, в одному з чисел помістив матеріал, де роз’яснювалося, що “рух російський, який називається москвофільським, є не рух українського народу до Москви, а рух росіян, які не хочуть відриватись від свого народу”²⁴⁰.

У статті “Лемківський сепаратизм” (“Новий час”, 28, 30 вересня 1933 р.) автор зазначав, що під час перепису 1931 р. для лемків у рубриці “мова” фіксувалося: “лемківсько-руська”, в той час як у польській пресі лемки час від часу подавалися як “гірське польське плем’я”.

Простежуючи зацікавленість певних сил у поширенні на Лемківщині православ'я, автор публікації називає серед них лемківську еміграцію в Америці (переважно православну), а також галицьких москвофілів, що робили це “з причин практичного порядку, аби викоринити з лемків український дух”. У відриві та ізоляції Лемківщини від впливів уніатської Галичини були зацікавлені польські чинники. У статті з приводу цього вказується: “Москвофіли побачили, що з поширюваного православ'я користується хтось третій, і в тому криється секрет нинішнього їх повороту й прагнення здобути для Лемківщини осібно-католицької дієцезії з єпископом-москвофілом. Тим часом той “третій” буде високий мур між Східною Галичиною і Лемківщиною”²⁴¹.

Гостра полеміка з даного питання розгорнулася у російськомовній та україномовній пресі. Львівський “Русский голос” полемізував з греко-католицьким “Ділом”: «“Діло” уникає навіть виразу “російський”, окреслюючи його як москвофільський. Знаменно, що “Діло”, будучи уніатським органом, з надміру русофобії виступає проти інтересу самої уніатської церкви. Опутане українським шовінізмом, воно відмовляє російським уніатам у праві мати власного російського єпископа. Неправда, що Зенківки перейшли до православ'я внаслідок агітації. Унія була тривалою в Лемківщині і в Галичині, поки священники були росіяни». Перехід у православ'я характеризується як “втеча від українських священників”, духовна, добродійна й культурно-освітня діяльність яких серед “руського люду” “Русский Голос” висміює”²⁴².

Зрештою, в 1936 р. у структурі Греко-католицької церкви з'явилася нова одиниця — Апостольська Адміністрація Лемківщини. Передісторія її виникнення була пов'язана з тим, що Лемківщина входила до складу Перемишльської єпархії, де традиційно сильними були русофільські настрої. Спроби єпархіального архієрея Й. Коциловського за допомогою нововисвячених пастирів після Першої світової війни українізувати релігійне життя викликали спротив місцевого населення. Близько 60 тис. віруючих повернулося в православ'я. Це примусило Ватикан вжити екстраординарних заходів: 136 приходів Греко-католицької церкви виведено зі складу Перемишльської єпархії і виокремлено в Апостольську Адміністрацію Лемківщини, не пов'язану з Галицько-Львівською митрополією, на чолі з о. доктором Мецюхом, а потім о. доктором Я. Медвецьким²⁴³. Адміністрація мала 127 парафій (120 тис. віруючих), які обслуговували 130 уніатських пастирів. Це була порівняно невелика гілка Греко-католицької церкви, частка неукраїнців у якій на 1931 р. ледь сягала 8,2 %²⁴⁴.

1939 рік УГКЦ зустріла авторитетною, матеріально і морально впливовою суспільною силою. Вона мала 5 єпархій, 2 апостольські

візитатури й адміністрації, 10 єпископів, 2950 представників “білого” духовенства, 540 ієромонахів, 1090 черниць, 540 семінаристів, 3040 парафій, 4440 каплиць, 195 церковних будівель, 9900 церковних народних шкіл, 380 народних шкіл, 41 церковну організацію, 38 друкарень, 35 видавництв, 4 млн 283 тис. віруючих²⁴⁵.

На території колишньої Польщі, що у вересні 1939 р. відійшла до Німеччини, продовжувала діяти Апостольська Адміністрація Греко-католицької церкви. У серпні 1940 р. сталися зміни у її керівництві. За погодженням з окупаційною адміністрацією генеральним вікарієм Лемківщини став Олександр Малиновський, який мав українську орієнтацію.

За активної участі уніатського духовенства почалося національне відродження Лемківщини. Воно спрямовувалося на подолання наслідків довоєнної полонізації та русифікації місцевого люду. На 1 квітня 1940 р. в повіті Новий Санч вже налічувалося 39 українських шкіл, в яких навчалося 4330 дітей. У цих школах викладало 75 вчителів, 60 з яких були українцями, 35 — лемками²⁴⁶.

Греко-католицькі пастирі спрямовували громадське життя в патріотичне русло, брали участь у святкуванні знаменних дат, урочистостях з приводу трагічних подій в історії України. У травні 1940 р. у повіті Біла Підляська священики УГКЦ стали активними учасниками відзначення роковин смерті С. Петлюри і Є. Коновальця. 23 травня, після урочистої академії у місцевому храмі, відправлено панахиду по загиблих діячах українського руху²⁴⁷.

Як і значна частина західноукраїнської інтелігенції, духовенство очікувало прихід радянської влади з певними сподіваннями на краще. Такі почуття й міркування ґрунтувалися на тому, що соборизація (“возз’єднання” — по-радянськи) українських земель має сприяти розвитку українського народу в єдиній державі — УРСР. Об’єктивну інформацію про події в Радянському Союзі 20—30 рр. вони сприймали як дещо перебільшену, а вади сталінського режиму — як такі, що гіпертрофовані його політичними противниками в Європі.

Однак дійсність виявилася більш суворою. Радянізація регіону супроводжувалася застосуванням силових засобів, порушенням соціалістичної законності, свавіллям.

Атеїзм як основоположна ідеологічна засада більшовизму заздалегідь прирікав релігійні об’єднання. Стосовно УГКЦ ситуацію ускладнювали ще три чинники: по-перше, неприхована активна позиція уніатського духовенства, його прихильність національно-демократичним ідеалам не збігалася з тією роллю, яку відводило радянське керівництво релігії в житті країни. Заперечуючи право на існування будь-яких виявів опозиційності, Сталін не збирався миритися з нею й у формі Греко-католицької церкви, яка, на його думку, підживлювала

український сепаратизм; по-друге, Кремль давно конфронтував з Ватиканом, якому канонічно підпорядковувалася УГКЦ; по-третє, по лінії радянських спецслужб до Москви надходила інформація про плани ОУН, у сфері інтересів якої перебував також і впливовий уніатський клір.

Однак відразу оголосити Греко-католицьку церкву “поза законом” режим не наважився, аби не відвернути від себе суцільно віруюче населення Західної України. Більше того, підіграючи настроям, які панували в краї, більшовицький ідеологічний апарат через київське радіо 27 березня 1939 р. висловив вдячність галицькому духовенству за те, що воно “так вірно піддержувало духа українського між народом”²⁴⁸.

У відповідь митрополит А. Шептицький закликав уніатську ієрархію до активної діяльності: “Наша програма наступна: ми будемо висловлювати послух урядові і виконувати його закони, коли вони не будуть суперечити законам Божим. Ми будемо триматися оподаль від політики та світських справ, але ми не перестанемо активно працювати для діла Христового і для нашого народу”²⁴⁹.

У вересні 1939 р. представники різних політичних партій створили у Львові Допомоговий комітет на чолі з К. Левицьким, що мав репрезентувати організовану українську громадськість перед радянською владою. 24 вересня відбулася зустріч українських діячів з військовим комендантом Львова Івановим і представником цивільної адміністрації Міщенком. Депутація запевнила владу у лояльності, а також порушила питання про діяльність УГКЦ, українську пресу, друкарні тощо. Але обіцянки Міщенка про те, що уніатське духовенство й українські діячі не будуть переслідуватися, вже невдовзі були порушені. Першими жертвами арештів стали колишні депутати польського Сейму Г. Тершаковець, В. Целевич, Д. Левицький, а потім сам К. Левицький²⁵⁰.

Не забарилася й антиуніатська акція. Позбавивши церкву голосу (її друкарні були націоналізовані), влада наказала припинити заняття в Богословській академії та духовній семінарії, санкціонувала вилучення ікон зі шкільних приміщень, заборонила катехізацію дітей у школах²⁵¹.

Влітку 1940 р. архієпархіальний Собор УГКЦ зі згоди Ватикану призначив о. Й. Сліпого помічником і спадкоємцем А. Шептицького на випадок арешту чи смерті останнього. Про реальність такої загрози свідчила смерть одного з братів Шептицьких — Леона — від рук енкаведистів²⁵². Наприкінці 1939 р. почалися арешти уніатських священнослужителів. У грудні органи НКВС затримали о. С. Хабурського (пароха с. Кудиновичі) та о. М. Іванчука (пароха с. Іванчани), причому останнього відразу засудили на 6 років ув’язнення. Протягом 1940 р. у Галичині заарештовано кілька десятків греко-католицьких

священиків. Минув рік з часу їх затримання, а рідним нічого не повідомляли про їх долю. Дійшли звістки лише про смерть о. доктора А. Іщака, о. О. Боднара, о. Миколи Конрада й о. Ярослава Чемеринського²⁵³.

На початку 1941 р. інтенсивність антиуніатських акцій різко спадає, що пов'язується деякими дослідниками з перенесенням акценту на підриєв організаційної єдності УГКЦ та підготовку повної ліквідації даної конфесії²⁵⁴. Погоджуючись з цим твердженням, варто зробити деякі зауваження. По-перше, антирелігійний курс на західноукраїнських теренах виявився неефективним, а його продовження апробованими у 20—30-ті роки методами загрожувало масовим несприйняттям нового режиму з усіма можливими наслідками. По-друге, навіть заграючи з українцями (на протипагу польському населенню, яке вважалося традиційно ворожим радянській владі), керівництво Радянського Союзу не збиралося йти на будь-які поступки у справі повної уніфікації й інтеграції приєднаного регіону. Оскільки в СРСР домінуючі позиції займала поставлена під повний контроль силових структур Російська православна церква, УГКЦ потенційно виступала як конфесійна, а значить, й ідеологічна (читай — українська) альтернатива. А цього Сталін допустити не міг.

Аби втілити в життя ці плани, спецслужби взялися шукати слабке місце в ієрархії УГКЦ. Оскільки А. Шептицький і єпархіальні архієреї засвідчили свою принциповість і безкомпромісність, креатурою чекістів став о. доктор Гавриїл Костельник — відомий уніатський діяч, автор богословських, поетичних праць, видавець пастирського журналу “Нива”, настоятель Преображенського собору у Львові. Костельник спочатку відмовився співпрацювати з “органами”, але після арешту 17-річного сина на початку 1941 р. дав свою згоду²⁵⁵. Проте у зв'язку з початком гітлерівської агресії спецслужбам забракло часу, аби довести справу до логічного завершення.

Та все ж останнього удару перед відходом на схід вони встигли завдати. Населення краю сприйняло як акцію помсти непокірному народу фізичну ліквідацію в'язнів, які перебували у переповнених тюрмах Західної України. На кривавому рахунку енкаведистів 680 бранців у Крем'янці, 35 — у Жовкві, 3862 — у Луцьку, 3500 — у Львові, близько 300 — у Дрогобичі, 700 — у Самборі, 480 — у Тернополі, 649 — у Золочеві, а також сотні жертв у Станіславі, Чорткові, Дубно та інших містах. Серед них — чимало духовних осіб. Так, лише у львівських “Бригідках” трагічно скінчилося життя 22 уніатських священиків Перемишльської єпархії²⁵⁶.

У листі до Апостольської Столиці від 30 серпня 1941 р. митрополит А. Шептицький з цього приводу писав: “Немає сумніву, що під більшовиками ми всі були засуджені майже на смерть ..., вони мали

на меті нас поневолити. З огляду на нашу національну тотожність з населенням Великої України наше поневолення було для більшовиків тільки наступним етапом у жорстокій війні, яку вони оголосили двадцять років раніше проти українців Сходу... Вдаряючи нас, більшовики хотіли остаточно знищити Велику Україну — та в цьому вони себе показали правдивими спадкоємцями давнього російського націоналізму”²⁵⁷.

Початок Другої світової війни відкрив новий етап у життєдіяльності Православної церкви на території Західної України. Пакт Молотова—Ріббентропа територіально розділив Польську автокефальну православну церкву. Холмсько-Підляська єпархія потрапила до складу Генерального губернаторства, чотири інші єпархії — до складу СРСР. Німці усунули митрополита Діонісія від обов’язків першоієрарха ПАЦП, намагаючись підпорядкувати православну ієрархію і приходи загарбаних земель митрополиту Серафиму Ляде, якого вони нарекли “вождем усіх православних” у III рейху.

Нова влада повернула православним “серце українського духовного життя” — собор Пресвятої Богородиці в Холмі, інші храми, захоплені католиками. В цей час у Варшаві створюється Церковна рада на чолі з І. Огієнком, яка взяла курс на відновлення Автокефальної православної церкви як української (підкреслення наше. — *Авт.*) церкви. Діючи нелегально, Церковна рада домогалася незалежного статусу Української автокефальної церкви, усунення Серафима Ляде і повернення митрополита Діонісія. З часом останній повернувся до виконання своїх обов’язків і висвятив двох єпископів — Івана Огієнка і Палладія Видибіду-Руденка (для Лемківщини). Під час хіротонізації 19 жовтня 1940 р. нововисвячений єпископ Холмський та Підляський Іван Огієнко, який взяв собі чернече ім’я Іларіон, виголосив промову, в якій були й такі слова: “Історія нашої Церкви показує, що Український Народ завжди був найміцніше пов’язаний зі своєю Церквою, коли вона була народня й національна.

... Любити Господа Бога — це служити Йому, а служити Богові — то служити його народові. Відроджена Церква відродить Народ наш. ... Нехай усі добре пам’ятають, що українську культуру створила Українська Церква... В кого сильна Церква, в того сильний і Народ!”²⁵⁸

Архімандрит Іларіон обґрунтував суспільно-політичну місію Української православної церкви. У присвяченій цим питанням праці він, зокрема, писав: “Ідеологія церкви складалася довгі роки, спільно з духовенством і народом. Ідеологія ця росла разом з історією українського народу, що довгі роки був змушений сильно боротися і з мусульманським сходом, і з католицьким заходом, і навіть з православною північчю”. Іларіон наголошував, що церква має всіма силами прагнути до виконання свого первісного призначення — бути духо-

ним провідником народу, стрижнем його повсякденного життя, консолідуючим його елементом²⁵⁹.

За дорученням архієрея духовенство Холмсько-Підляської єпархії розгорнуло інтенсивну освітню і культурно-виховну роботу серед віруючих. Значну увагу єпархіальне управління і духовна консисторія зосередили на організації видавничої справи, збиранні й упорядкуванні єпархіальної бібліотеки, перекладі богослужбової літератури українською мовою. Активно проводилося патріотичне виховання молоді, організовувалися національні свята, відзначення пам'ятних дат. Як писав М. Горний, “за змістом і характером діяльності нова українська церква стала центром національного єднання”.

Тим часом єпископат колишньої ПАЦП, що залишився на землях, які у вересні 1939 р. відійшли до Радянського Союзу, 1 листопада утворив “Священний Синод святої Православної церкви в кордонах Західної України і Західної Білорусії”. Синод підтвердив канонічне підпорядкування митрополиту Діонісію. Правлячими архієреями, які підпорядковувалися Синоду, були архієпископ Олексій (Громадський) та Олександр, єпископи Антоній, Симон і Полікарп. У грудні 1939 р. рішенням Синоду у відання архієпископа Волинського і Крем'янецького передано парафії Ковельського і Любомльського районів, а також доручено керівництво Св. Успенською Почаївською лаврою та духовна опіка православними віруючими Галичини²⁶⁰.

Спрямовані на самоорганізацію заходи єпископату колишньої ПАЦП не на жарт стурбували Кремль, який і чути не хотів про якісь не підзвітні центру інституції й відразу вдався до звичних засобів розв'язання даної проблеми.

Для спрощення контролю над православним духовенством західних областей УРСР їх було вирішено перевести під юрисдикцію РПЦ. Це дозволило б невілювати національне забарвлення релігійного життя у краї та остаточно поховати ідею автокефалії українського православ'я. Такі підходи збігалися з бажаннями керівництва Російської православної церкви. Місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) у листі до одного з єпископів у такий спосіб висловлював свою стурбованість спробами волинян зберегти свою самобутність й окремішність: “Все у них якось по-своєму. Особливо тяжко дається засвоєння того, що попередня їх автокефалія церковною мовою називається “розкол”²⁶¹.

Для виконання делікатної місії, пов'язаної з необхідністю переконати “розкольників” стати під омофор РПЦ, на Волинь надіслано керуючого справами Московської патріархії архієпископа Сергія. Його аргументація виявилася достатньою для того, щоб архієпископ Олексій у червні 1940 р. прибув до Москви для підписання декларації про канонічне підпорядкування РПЦ. Його приклад згодом на-

слідували архієпископ Антоній та єпископ Симон. Архієпископ Олександр і єпископ Полікарп не погодилися на таке вирішення проблеми.

З метою прискорення переходу єпархій західного регіону під юрисдикцію Московської патріархії Кремль дозволив висвячувати нових архієреїв, чого вже давно не було. У серпні 1940 р. відбулася хіротонія намісника Почаївської лаври архімандрита Дамаскина (Мялюти), призначеного єпископом Житомирським. У жовтні до Луцька прибув колишній голова відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської патріархії Микола (Ярушевич), який суміщав титул правлячого архієрея Волині з титулом митрополита і екзарха Західної України й Західної Білорусії. Волинську єпархію поділили на дві: власне Волинську, що охоплювала Волинську та Ровенську області, і Тернопільсько-Галицьку, до якої увійшли всі інші західноукраїнські області з тимчасовою кафедрою архієрея у Крем'янці. У такий спосіб Москва взяла під контроль діяльність західноукраїнського єпископату, зокрема вікарія Волинської єпархії Полікарпа, який вперто не бажав приєднуватись до РПЦ. Колишній єпископ Волинський Олексій зберіг свій вплив лише на Крем'яччині та 9 парафіях Галичини²⁶².

Радянське керівництво залучило РПЦ до антиунійної акції. Православним архієреям настійно рекомендувалося посилити місійну діяльність на території Західної України і сприяти переходу уніатів у православ'я. Організаційне забезпечення цих заходів мав здійснити висвячений у квітні 1941 р. намісник Почаївської лаври Пантелеймон (Рудик), призначений єпископом Львівським. Намісником Почаївської лаври замість архімандрита Дамаскина, який відбув на Буковину, став архімандрит Панкратій (Гладков), скарбником — архімандрит Нектарій, які прибули з Москви. Попередній скарбник, архімандрит Веніамін (Новицький), за тиждень до початку війни був хіротонізований у єпископи і мав замінити архієпископа Пінського та Поліського Олександра, який не бажав підпорядковуватися Московській патріархії²⁶³.

Обсадження російськими архієреями українських кафедр зовсім не означало, що Кремль створює в регіоні якусь "оазу православ'я". Навпаки, це був перший крок на шляху остаточного підриву самої РПЦ. Та спочатку вона мала виконати кілька завдань: призупинити рух за українізацію церкви, що активізувався після "золотого вересня" 1939 р., а також взяти участь в антиунійній акції, з чим світська влада самостійно справитися не могла.

Тим часом входження західноукраїнських земель до складу УРСР підживлювало серед національно свідомої частини мирян і духовенства сподівання на утвердження "українського духу в православ'ї". На хвилі короткоплинної ейфорії швидкими темпами відбувався

перехід на рідну мову в парафіях, школах, установах культури. Це не могло не позначитися на стосунках з проросійськи налаштованими священиками та мирянами. Інциденти на цьому ґрунті зафіксовано в багатьох документах і працях. Наведемо лише один приклад. Колишній мешканець с. Ви- соцьке Ярославського повіту на Львівщині І. Маковецький згадував, що на території “руських воєводств” до війни зусиллями староруських священиків поборювалося українське відродження, сповідувалися ідеї “єдиної і неподільної Росії”. “Коли восени 1939 р. прийшли до Висоцька більшовики, тоді все населення зовсім вилікувалось з проросійського наставлення, — зазначав автор спогадів. — Такої гуртової бридоти наші люди ще ніколи у своєму житті не зустрічали. В часі вивозу 12 родин з Висоцька десь на Бессарабію навіть такий “кацапський стовп і оборонець російщини, як о. Станьчак, захитався у своїй вірі у Росію”²⁶⁴. Як бачимо, у свідомості віруючих поведінка кліру і частини мирян московської орієнтації залишила сліди образи й неприйняття.

Долю тих православних священиків, які виявляли нелояльність режиму, або прихильність “українській ідеї”, вирішували спецслужби. Так, протоієрея В. Заха з волинського села Романово енкаведисти затримали вже 21 вересня 1939 р. Після відповідної “обробки” він вийшов на волю, але до виконання пастирських обов’язків уже не повернувся. Лише втеча за Буг дозволила уникнути депортації о. Віталію Сагайдаківському. Нелегальний перехід кордону до Генерального губернаторства врятував життя настоятелю храму в с. Сильно поблизу Луцька о. І. Кремінському та його неповнолітньому сину. На початку березня 1940 р. він отримав повістку з НКВС і вирішив не випробувати долю²⁶⁵. Священик с. Забороль неподалік від Рівного Іван Сиротинко у березні 1942 р. згадував: “Мене забрали чекісти у червні 1940 р. і тримали у в’язниці у Рівному. Більше року мучили мене енкаведисти”²⁶⁶. Пастир вийшов на волю тільки з приходом німців. У Рівненській в’язниці розстріли почалися в ніч з 24 на 25 червня 1941 р. Серед багатьох трупів мешканці міста виявили тіла замордованих о. Василя Степановича з с. Пустиня і дяка Бориса Буткевича з Олександрії²⁶⁷. Всього ж, за деякими даними, в західних областях жертвами репресій стали 53 православних священики²⁶⁸.

5 вересня 1940 р. уряди СРСР та Німеччини підписали документи, якими регулювалася процедура реєстрації та евакуації осіб німецької національності з Бессарабії та Буковини до Німеччини. До середини листопада 1940 р. межі Радянського Союзу залишило 44 577 осіб німецького походження. Підробивши документи, в їх числі виїхали близько 4 тис. українців, серед яких були, в основному, громадські та політичні діячі, вчителі, духовенство²⁶⁹. На тих, хто залишився, чекали важкі випробування.